

The background image shows three brown cows standing in a shallow pond. The pond is surrounded by tall grass and purple flowers. The cows are facing different directions, and the water is clear. The overall scene is a natural, rural landscape.

JAAERVERSLAG 2021 FREE NATURE



INHOUD

1	Inleiding	4	Oud-stagiair Jelle aan het woord	25	
2	Uit het veld	8	FREE Nature blijft onderzoeken	26	
	Ruige natte natuur ideaal voor waterbuffels	9	Studenten zijn de toekomst	27	
	Einde unieke samenwerking met Gebr. Van Kessel B.V. en Bureau Waardenburg	11	In de media	27	
	Tweemaal hoogwater, 's winters en 's zomers	11	4	Wildernisvlees	30
	FREE nog jaren actief in het riviereengebied	12	Galloway Naardermeer	32	
	Wisenten naar Denemarken, vanuit Engeland komt men leren	14	Afhaalpunt Horsterhof	33	
	Meer dieren naar binnen- en buitenland	14	5	Organisatie	36
	Nog meer begrazing op de Wadden	15	Vertrek diverse collega's, welkom naar nieuwe medewerkers	37	
	Introductie Schotse hooglanders Horsterwold	15	Bedrijfsmaatschappelijk werk en teambuilding	37	
	Behoud begrazing vlakbij de stad	15	Ontwikkeling functie-profielen en start Management Team	38	
	Transitie naar nieuwe Europese regelgeving	15	Corona, verzuim en verlof	38	
	Kuddebalans	16	Vrijwilligers	38	
	Opdrachtgevers FREE Nature 2021	18	Meelopen in de praktijk: MBO student Kay aan het woord	39	
3	Deskundigheid	22	In gesprek met vrijwilliger Kitty Peters	40	
	Volop interesse in kennis over begrazing	23	Raad van Toezicht/Governance	43	
	Meerjarig kuddebeheerplan wisenten in de Maashorst 2022-2050	23	6	Financiën	46
	Ondersteuning beheer Oostvaardersplassen	24	Colofon	49	
	Framing Untaming	24			

1

INLEIDING



Welkom bij het jaarverslag FREE Nature 2021; een bewogen jaar waarin veel is gebeurd, waarin we afscheid hebben genomen van diverse personen en waarin we nieuwe mensen hebben mogen verwelkomen. Een jaar waarin de waterbuffel een prominentere rol is gaan spelen in de ontwikkeling van de Nederlandse natte natuurgebieden en een jaar waarin Nederlandse wissent en Galloways vertrokken naar Denemarken. Een jaar waarin we zowel in de winter als in de zomer te maken kregen met hoge waterstanden op onze rivieren. Tijdens het zomerse hoogwater heeft het team van FREE Nature een unieke prestatie weten te leveren, door in slechts enkele dagen tijd ruim 900 dieren te evacueren.

Het was ook een jaar waarin we elkaar weinig zagen op de werkvloer, waarin online vergaderen gemeengoed is geworden en waarin, mede vanwege Corona, de natuurgebieden drukker bezocht werden dan ooit tevoren. Zo draagt natuurontwikkeling, inclusief natuurlijke begrazing, in hoge mate bij aan de belevingswaarde van de groene 'voortuinen' van miljoenen Nederlanders. Als FREE Nature zijn we trots hier een unieke bijdrage aan te mogen leveren!

En als directeur-bestuurder ben ik trots op mijn team mensen: medewerkers, maar zeker ook op de tientallen vrijwilligers en student-stagiaires, die zich iedere dag weer met veel liefde en energie inzetten om dit alles voor u mogelijk te maken.



Roeland Vermeulen, directeur/bestuurder FREE Nature

Ik wens iedereen veel leesplezier met dit jaarverslag 2021; dat het een mooie inspiratie mag zijn voor nog vele mooie jaren die gaan komen.

A handwritten signature in blue ink that reads 'R. Vermeulen'. The signature is stylized and written over a light-colored background.

Roeland Vermeulen

Directeur-bestuurder FREE Nature





2

UIT HET VELD



In 2021 mochten we diverse nieuwe gebieden aan onze portefeuille toevoegen, terwijl elders de begrazing voor ons stopte. Zo droegen we het beheer van het Drielandenpark in Zuid-Limburg na bijna tien jaar over aan een nieuwe kuddebeheerder. Graag bedanken we Staatsbosbeheer voor het vertrouwen in ons en de vele jaren van prettige samenwerking. Maar we zijn niet uit Zuid-Limburg verdwenen: vlakbij zijn we een nieuwe uitdaging aangegaan in het Gulpdal, in het uiterste zuidoosten van het Limburgse heuvellandschap. Een deel van de kudde afkomstig uit het Drielandenpark, graast nu slechts enkele honderden meters verderop in het vijftien hectare grote Meelenbroek, waar we in opdracht van ARK Natuurontwikkeling verder werken aan de verrijking van de Limburgse natuur.

Voor onze opdrachtgever Staatsbosbeheer stond het beheer in de Afferdense en Deestse Waarden in 2021 in het teken van een overgangsjaar. De herinrichting van de uiterwaard was afgerond en klaar om beheerd te worden als grootschalige rivier- en moerasnatuur. De aanbesteding voor begrazing in de uiterwaarden liet echter nog een jaar op zich wachten. Omdat de uiterwaard wel beheerd diende te worden, konden we hier samen met Staatsbosbeheer 'werk met werk' maken. Hangende de onderzoeken naar dioxines en pcb's in het vlees van dieren uit de uiterwaarden (zie hoofdstuk wildernisvlees), konden overtallige rode geuzen en koniks hier tijdelijk een leefgebied vinden. Inmiddels is duidelijk dat FREE Nature hier ook de komende jaren actief mag blijven:



Natuurgebied Meelenbroek

daarover leest u verderop meer. De 240 hectare grote Afferdense en Deestse Waarden is op veel vlakken al een volwassen uiterwaard, met jonge ooibossen, volop in ontwikkeling vanuit de vele aanwezige meidoornstruwelen. Ook bijzonder: deze uiterwaard heeft misschien wel één van de mooiste nevengeulen van Nederland.

RUIGE NATTE NATUUR IDEAAL VOOR WATERBUFFELS

Na vijf jaar begrazing met waterbuffels in de Noordwaard neemt de reputatie van dit dier zienderogen toe. Waterbuffels zijn als één van de grootste landzoogdieren van Europa uitstekend in staat om ruw voedsel tot zich te nemen. Zoals de naam al doet vermoeden, doen ze het uitstekend in natte natuurgebieden; het type gebieden waar de komende decennia tal van uitdagingen liggen voor het Nederlandse natuurbeheer. Samen met de provincies Noord-Holland en Zeeland zijn we



Schotse Hooglanders in de sneeuw

enkele nieuwe pilots aangegaan, waarbij we de effecten van waterbuffels bekijken op veengebieden en op schorren en slikken.

De Diemerscheg ligt ten oosten van Amsterdam, nabij Muiden, en vormt een natte verbindingzone tussen het Naardermeer en de Diemervijfhoek. De verbindingzone moet migratie van soorten als bever, otter, woelmuis en ringslang mogelijk maken. Na slechts enkele jaren braak te hebben gelegen was het gebied in korte tijd volgelopen



Waterbuffels verkennen het Schor van Baalhoek onder toezien oog

met rietland en wilgenbossen. Zonder begrazing zullen de natte delen dichtgroeien. Op 9 april is hier, na bijna twee jaar voorbereiding, door gedeputeerde Esther Rommel een groep waterbuffels losgelaten. Vanaf de start in april richten de waterbuffels zich volop op de wilgenbossen. Het systeem is langzaam aan het kantelen, wat we de komende jaren samen met ecologisch onderzoeksbureau Altenburg & Wymenga zullen monitoren. De provincie Noord-Holland draagt het beheer in 2023 over aan Staatsbosbeheer, waarna de pilot nog drie jaar door zal lopen.

De lessen die we hier gaan leren, kunnen straks een voorbeeld zijn voor het laagveen rondom Amsterdam, een landschapstype welke door bemaling steeds verder wegzinkt en daarmee onbedoeld CO₂ uitstoot. Wat als we dit nu eens kunnen omdraaien? Wat als we de gebieden nat kunnen houden, het landschap middels begrazing structuurrijk en divers maken en het systeem ook nog eens CO₂ laten vastleggen in plaats van uitstoten?

Het Zeeuwse Landschap en de provincie Zeeland staan voor een andere uitdaging. Op de brakke

schorren en slikken aan de Schelde domineren plantensoorten als riet en zeekweek. Op het 30 hectare grote Schor van Baalhoek, onderdeel van het Verdrongen Land van Saeftinghe, zijn we een nieuwe pilot aangegaan. Vanaf dag één worden riet en zeekweek volop gegeten, terwijl de dieren zich moeiteloos bewegen door de kreken die tweemaal daags vol en weer leeglopen tijdens eb en vloed.

De wintermaanden bieden hier een extra uitdaging; tijdens stormvloed kan het gehele gebied

onder water komen te staan. Van nature zouden de dieren wegtrekken naar hoger gelegen zandgronden. Dit simuleren we door de dieren 's winters te verplaatsen naar de opgespoten zandgronden van de Verrebroekse plassen, in de haven van Antwerpen. In opdracht van het Belgische Agentschap Natuur en Bos vervullen de waterbuffels een belangrijke taak door ruige kruiden en houtigen in toom te houden en zo het foerageergebied van de kiekendieven verder te ontwikkelen. Het Grensbeweidingsverdrag tussen Nederland en België maakt het mogelijk om de grazers steeds van het ene naar het andere land te verplaatsen.

EINDE UNIEKE SAMENWERKING MET GEBR. VAN KESSEL B.V. EN BUREAU WAARDENBURG

We nemen u even mee terug naar waar het allemaal begon met de waterbuffels: voorjaar 2015, om zes uur 's ochtends op het bureau bij Gebr. Van Kessel B.V. FREE Nature was uitgenodigd om mee te denken over het beheer van een nieuw gebied. Zoals goede werklui betaamd, overleg je in alle vroegte om daarna direct aan de slag te gaan. De Noordwaard werd in de jaren hiervoor ingericht als hoogwateropvanggebied: medio na-jaar 2015 zou de inrichting voltooid worden. Voor Rijkswaterstaat tijd om een aanbesteding voor het beheer te organiseren, waarbij er een uitdaging lag om met een uniek plan te komen. Het zou een nat gebied worden, tot wel 90 dagen per jaar overstroomd, vol met krekens en eilanden, waar

de vegetatie niet te hoog en ruig mocht worden, om zo het water goede doorgang te verlenen. "Waarom geen waterbuffels?" was de vraag van FREE Nature. Daarmee was een zaadje gepland en in de weken daarna werd dit samen met Bureau Waardenburg tot een concreet plan uitgewerkt. Begin juni kwam het verlossende woord: de aanbesteding werd gegund en een unieke samenwerking was geboren.

Na ruim zes jaar beheer heeft de Noordwaard zich bewezen in het kader van hoogwaterveiligheid, met de waterbuffel als icoon voor deze nieuwe natte natuur. Onze ideeën van 2015 zijn meer dan uitgekomen. De afgelopen jaren zijn we vele malen verrast: door vele broedvogels, de terugkeer van de grutto, vele wintergasten, nieuwe plantensoorten, zwemmende waterbuffels, jagende zee- en visarenden, en nog veel meer. En natuurlijk werden we verrast door de vele enthousiaste bezoekers die speciaal voor de waterbuffels het gebied bezochten. We wisten echter ook dat Rijkswaterstaat het gebied uiteindelijk over zou dragen aan een terreinbeherende organisatie; 2021 zou het laatste contractjaar voor onze samenwerking worden.

FREE Nature heeft veel geleerd van hoe een aanne-mer – toch vooral bekend vanuit de wegenbouw – werkt, terwijl wij op onze beurt tal van groene oplossingen voor Gebr. Van Kessel B.V. konden aandragen. Dit alles gesteund en onderbouwd door de monitoring van Bureau Waardenburg. Een klein dankwoord is op zijn plaats. Beste Gebr.

Van Kessel B.V., beste Bureau Waardenburg, maar vooral beste Jan-Louis, beste Theo en al jullie collega's: bedankt voor een mooie tijd. Per 2022 is het beheer van de Noordwaard overgedragen aan Staatsbosbeheer. FREE Nature zet de be-grazing hier ook komend jaar voort, met nieuwe partners en nieuwe enthousiastelingen, maar helaas zonder jullie: partners van het eerste uur!

TWEEMAAL HOOGWATER, 'S WINTERS EN 'S ZOMERS

Het hoge water in de winter op de rivieren, een vrijwel jaarlijks terugkerend fenomeen, zorgde voor veel extra werk. In een periode van twee weken tijd zijn de beheerders drukdoende geweest de grazers te verzamelen op de hoogwater-tervluuchtplaatsen en de dieren te voorzien van hooi. In eerste instantie werd voorspeld dat het waterpeil richting 15 meter boven NAP bij Lobith zou stijgen, later werd dit omlaag bijgesteld. De piek lag uiteindelijk op 14,53 meter boven NAP.

Direct na de piek van het hoogwater volgde een week met koud weer. De grazers langs de rivieren werden in verband met het hoge water al bijgevoerd, wat door het aanhoudende koude weer enkele weken langer zou voortduren. De combinatie van hoogwater en koude zorgde er uiteindelijk voor dat er meer dan in andere jaren moest worden bijgevoerd. Wie dacht klaar te zijn na het winterse hoogwater, kwam bedrogen uit...

Het zomerse hoogwater zorgde opnieuw voor



Koniks waden zich een weg naar het droge

veel extra werk. In Limburg ontstond een extreme situatie waarbij de Grensmaas binnen 24 uur steeg van een matige afvoer van 150 kuub per seconde tot een recordhoogte van ruim 3500 kuub per seconde. Vanuit heel Nederland zijn er collega's afgereisd naar het zuiden ter ondersteuning van de collega's aldaar. Binnen één dag tijd zijn

alle dieren vanuit de Grensmaas geëvacueerd. Bij het Geuldal in Stokhem stonden de dieren op een eiland: helaas is hier één stier verdronken toen deze besloot van het eiland weg te zwemen. In de dagen erna zijn er vele dieren langs de Waal geëvacueerd of opgevangen op hoogwatervluchtplaatsen. In drie dagen tijd zijn ruim



Hoogwater in de Kleine Willemswaard bij Tiel

900 dieren verplaatst of in veiligheid gebracht. Moe maar voldaan konden we toekijken hoe de rivier het landschap opnieuw vormgaf, nieuwe geulen uitsleet en zandbanken creëerde. Natuurlijk was er, zeker in Limburg, Duitsland en België, heel veel menselijk leed, waarvan de beelden nog vers in ons geheugen zitten, maar vanuit een natuurlijk perspectief bekeken, was dit een unieke gebeurtenis welke ook veel moois bracht!

FREE NOG JAREN ACTIEF IN HET RIVIERENGEBIED

Voor FREE Nature was 2021 ook een spannend jaar. Al vanaf de start met natuurontwikkeling is FREE Nature actief in de Gelderse Poort, Beuningse Uiterwaarden en het Munnikenland. Terreinbeheerders Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat dienen deze gebieden geregeld opnieuw

openbaar aan te besteden. In totaal kwamen er maar liefst zeven percelen tegelijk op de markt, waarvan er per organisatie maximaal drie te verwerven waren. Via een gewogen aanbesteding op prijs en kwaliteit, kwam FREE Nature als beste partij naar voren op de volgende percelen:

- De zuidoevers van de Gelderse Poort, van de Stadswaard bij Nijmegen tot aan de Millingerwaard
- De uiterwaarden van Afferden, Deest en Beuningen
- Het Munnikenland, rondom Slot Loevestein

We verheugen ons op het feit dat we het beheer hier nog jaren mogen blijven uitvoeren. Voor nu is het beheer gegund voor een periode van vier jaar, met tweemaal de optie tot verlenging met drie jaar. Waar gewonnen wordt, wordt echter ook verloren. FREE Nature draagt met veel vertrouwen haar kudde koniks over aan de lokale agrarische vereniging in de Heesseltse Waard en feliciteert hen hartelijk met hun resultaat.

Ook feliciteert FREE Nature de Stichting Streekbeheer Rijnstromen met de gunning van De Groene Rivier. FREE Nature was ruim 25 jaar actief in de Loowaard, onderdeel van dit perceel. Ons vertrek uit de Loowaard betekent dat we ook afscheid hebben moeten nemen van onze opdrachtgevers Wienerberger B.V. en Moorlag B.V., welke beiden eigenaar zijn van delen van dit gebied.

Om middernacht op 31 december 2021 hield het

beheer in zowel Heesselt als in de Loowaard voor ons op. Voor de natuur eindigt het hier echter niet: deze gaat gewoon door ons te blijven verbazen.

Eind 2021 was er nog geen nieuwe beheerder vastgelegd voor de noordoevers van de Gelderse Poort, medio voorjaar/zomer 2022 verwacht FREE Nature hier meer duidelijkheid over. Tot die tijd blijven we Staatsbosbeheer ondersteunen met het begrazingsbeheer binnen dit perceel.



Koniks in het Bossche Koornwaard zoeken verkoeling in de Maas



De koniks van FREE Nature in het natuurgebied bij Aarhus, Denemarken

WISENTEN NAAR DENEMARKEN, VANUIT ENGELAND KOMT MEN LEREN

De verschillende wisenteigenaren in Nederland werken al vele jaren intensief samen. Met overvallige dieren vanuit de Maashorst, de Veluwe en

Natuurpark Lelystad is een nieuwe groep samengesteld, welke na een quarantaineperiode van 30 dagen, op 23 maart is verhuisd naar hun nieuwe leefgebied in Denemarken.

Niet alleen in Denemarken heeft men interesse in onze werkwijze en onze dieren. In het najaar

kwam er een delegatie vanuit Engeland op bezoek in de diverse Nederlandse wisentgebieden, om te leren hoe wij hier te werk gaan. Uniek aan de Nederlandse situatie is dat wij de dieren zien als integraal onderdeel van het systeem: zelfs in kleinere, omrasterde gebieden van slechts enkele honderden hectaren. Zo kan de natuur ook binnen rasters verwilderen. Juist die balans tussen het 'zorgen voor' dieren en verwildering van deze grazers is wat onze kennis uniek maakt en waarnaar de vraag vanuit diverse Europese landen toeneemt. De gezamenlijke wisentbeheerders uit Nederland, ARK Natuurontwikkeling, PWN, het Flevolandschap en FREE Nature, bedienen zo samen een unieke niche in de bescherming van deze iconische soort!

MEER DIEREN NAAR BINNEN- EN BUITENLAND

In Denemarken worden de laatste jaren diverse begrazingsprojecten opgestart. Op 28 april vertrok een groep van elf koniks en zes Galloways naar een privaat natuurgebied van 200 hectare in de omgeving Aarhus, Denemarken. De lokale landeigenaar is erg gecharmeerd van het rewilding-concept. Het doel is om het begrazingsgebied verder uit te breiden, de waterhuishouding te herstellen en wilde zwijnen te introduceren.

Bij voorkeur verplaatst FREE Nature overtallige dieren naar andere natuurgebieden waar zij een natuurlijk leven vinden. Soms in eigen beheer, maar ook geregeld aan andere natuurbeheerders. In de zomer is er een groep Galloways overge-

dragen aan Staatsbosbeheer op Terschelling. Gedurende de afgelopen twee jaar hebben wij hier dieren naar toe gebracht om zo de verouderde kudde van nieuw leven te voorzien.

NOG MEER BEGRAZING OP DE WADDEN

De komende jaren wil Natuurmonumenten de begrazing op Schiermonnikoog verder ontwikkelen. De Sayaguesa-runderen leveren hier al jaren goed werk. Om voorbereid te zijn op gebieds-uitbreidingen in de toekomst dient ook de groep Exmoorpony's te groeien. Tot voor kort bestond de groep louter uit merries. Op 23 april is er een hengst bijgeplaatst. Al direct na zijn introductie probeerde hij de merries voor zich te winnen. In eerste instantie hielden zij de hengst echter nog wat op afstand, maar in de loop van het jaar werd hij steeds meer onderdeel van de groep.

Om het duin open en dynamisch te houden, is begrazing essentieel. Niet alleen eten de grazers de vegetatie weg, ze vertrappen ook de duinranden, schuren zich aan bomen en struiken of nemen zandbaden. Zo leggen ze het zand bloot, wat opnieuw kan gaan stuiven waardoor de zogenaamde 'grijze duinen' zich op natuurlijke wijze kunnen herstellen. Om dit proces te versnellen werkt Natuurmonumenten op diverse plekken op het eiland aan omvormingsbeheer, door oude aanplant of opslag weg te halen. Natuurlijke begrazing is een belangrijke vervolgstap na dit omvormingsbeheer.

INTRODUCTIE SCHOTSE HOOGLANDERS HORSTERWOLD

Het Horsterwold bij Zeewolde wordt door Staatsbosbeheer al jaren begraasd door een kudde koniks in eigen beheer. Toch miste er iets in het systeem. Paarden zijn echte grazers, maar eten minder van takken, twijgen en ruigere kruiden. Wildlevende runderen, zoals de Schotse hooglander, zijn zeker in beboste, rijke ecosystemen een waardevolle aanvulling. Zo heeft FREE Nature op 23 september een groep van vijftien Schotse hooglanders geïntroduceerd in het Horsterwold. Deze dieren waren grotendeels afkomstig van de Landtong Rozenburg, zodat ze in hun eigen sociale structuur konden worden verplaatst.

De Schotse hooglanders blijven eigendom van FREE Nature, Staatsbosbeheer verzorgt het dagelijkse beheer en wij leveren hierin geregeld ondersteuning. Daarnaast ondersteunen wij Staatsbosbeheer (al langer) met het populatiebeheer van de kudde koniks in het Horsterwold.

BEHOUD BEGRAZING VLAKBIJ DE STAD

Graag bedanken we de gemeente Barendrecht voor het hernieuwde vertrouwen in ons. Nadat de begrazing in de Zuidpolder eind 2020 was gestopt, besloot de gemeente begin 2021 de begrazing hier alsnog te voort te zetten. Vlak langs de stad zorgt begrazing voor rijke, gevarieerde belevingslandschappen, verborgen struinpadjes,

bosjes om hutten in te bouwen en mooie ontmoetingen wanneer men plots oog in oog staat met koe en kalf. De enige verandering hier is dat we niet langer begrazen met Galloways, maar nu met Schotse hooglanders. Oudere koeien, welke nog eenmaal moeten afkalveren, kunnen dat hier in alle rust doen. Omdat hier geen stier loopt worden ze niet opnieuw gedekt. Een dergelijk terrein noemen we om die reden ook wel een 'uitwengebied'. Zo maken we samen met de gemeente werk met werk!

TRANSITIE NAAR NIEUWE EUROPESE REGELGEVING

Per eind april 2021 is de nieuwe Europese Animal Health Regulation (AHR) van kracht: nieuwe Europese regelgeving omtrent het houden van dieren. Ook voor FREE Nature heeft dit diverse gevolgen. De periode tot en met april 2022 wordt gezien als een transitieperiode, waarin de nieuwe wetgeving geïmplementeerd dient te worden. Dit brengt voor FREE Nature onder meer een verandering in de identificatie- en registratieregels voor runderen en de uitbreiding van I&R-regels voor paarden met zich mee.

Voor paarden moeten we behalve het hebben van een paardenpaspoort, dieren ook op een locatie onder een zogenoemd UBN (uniek bedrijfsnummer) gaan registreren. Met de NVWA zijn knelpunten besproken rond het houden van dieren in natuurgebieden, bijvoorbeeld hoe om te gaan met het geval dat er binnen één

gebied twee verschillende houders van dieren zijn; eentje voor rund en een andere voor paard (of wisent), welke dezelfde gronden begrazen. Hiervoor zijn praktische oplossingen gevonden. Met hulp van het paardenstamboek KWPN zijn de dieren in de loop van het jaar geregistreerd in overeenstemming met de nieuwe regelgeving.

De belangrijkste verandering voor runderen is dat in natuurgebieden groter dan 100 hectare de uitgestelde oormerkplicht niet langer één jaar duurt, maar is teruggebracht naar negen maanden. De oude regelgeving betrof een Nederlandse derogatie en voor Nederland lijkt er dan ook sprake van een beperking. Op Europees niveau is dit echter een grote vooruitgang, aangezien deze nieuwe regelgeving het mogelijk maakt om in veel meer landen runderen in natuurlijke sociale kuddes jaarrond te laten grazen. De verplichting om de afstamming van een dier via DNA-onderzoek aan te tonen is gehandhaafd en voor FREE Nature goed uitvoerbaar.

KUDDEBALANS

Eind 2021 had FREE Nature 1.802 grazers onder haar beheer, nagenoeg gelijk aan het jaar ervoor. Het aantal begraasde gebied was iets toegenomen, de dichtheden dieren waren gemiddeld wat afgenomen. Dit onder andere naar aanleiding van de lange winter 2020-2021, waarbij er op meerdere locaties enige tijd moest worden bijgevoerd. Tijdens de voorjaarschauw is in meerdere gebieden geconcludeerd dat deze erg kort afgegraasd de winter waren uitgekomen, waardoor er gekozen is de dichtheid wat te laten zakken.

De runderen omvatten het grootste deel van de grazers op de kuddebalans. FREE Nature begraast de meeste gebieden met Galloways (400 dieren, 40% van de runderen), gevolgd door Schotse hooglanders (311 dieren, 31%) en rode geuzen (274 dieren, 27%). Daarnaast heeft FREE Nature enkele Sayaguesa runderen in beheer op Schiermonnikoog (11 stuks) en Hereford runderen in Oranjezon (8 dieren).

De totale kudde wild levende paarden is met 712 dieren min of meer gelijk gebleven. De grotere groepen koniks van onder andere het Munnikenland en de Rug zijn verkleind, terwijl er een nieuwe kudde is opgebouwd in de uiterwaarden van Afferden en Deest.

Het aantal waterbuffels in de Noordwaard is flink gedaald, van 57 dieren eind 2020 tot 31 dieren eind 2021. Voornaamste reden is het bevolken

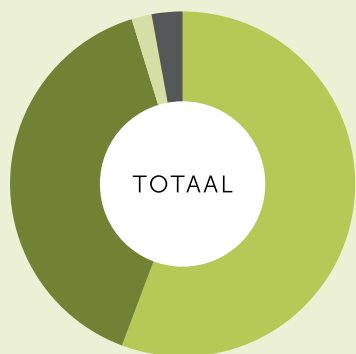


Runderen en paarden omvatten het grootste deel van de kuddebalans

van de nieuwe leefgebieden Diemerscheg en Baalhoekschor. Omdat al langer bekend was dat we hier van start zouden gaan, zijn enkele dieren langer aangehouden in de Noordwaard. Zodoende konden we op de nieuwe locaties van start met goed opgebouwde sociale groepen. Met de afname van het aantal dieren in de Noordwaard is de begrazingsdruk hier ook weer op orde. Eind 2021 bedroeg de totale populatie waterbuffels in beheer bij FREE Nature 52 dieren.

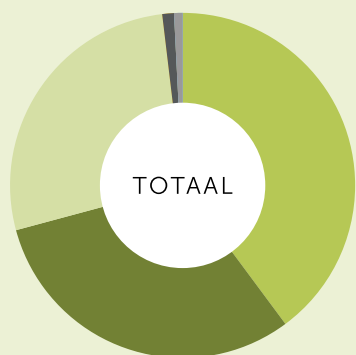
Bij de wisenten is de omvang iets afgenomen van 37 naar 34 dieren. Naast de verplaatsing van dieren naar Denemarken, zijn er enkele dieren gestorven. Op de Maashorst konden dode dieren blijven liggen in het kader van voeding voor aaseters. De wisent-leidkoe op de Slikken van de Heen nam in korte periode plots sterk af in conditie, waarna besloten is dit dier te euthanaseren.

Verdeling soorten grazers



RUND	56%
PAARD	40%
WISENT	2%
WATERBUFFEL	3%

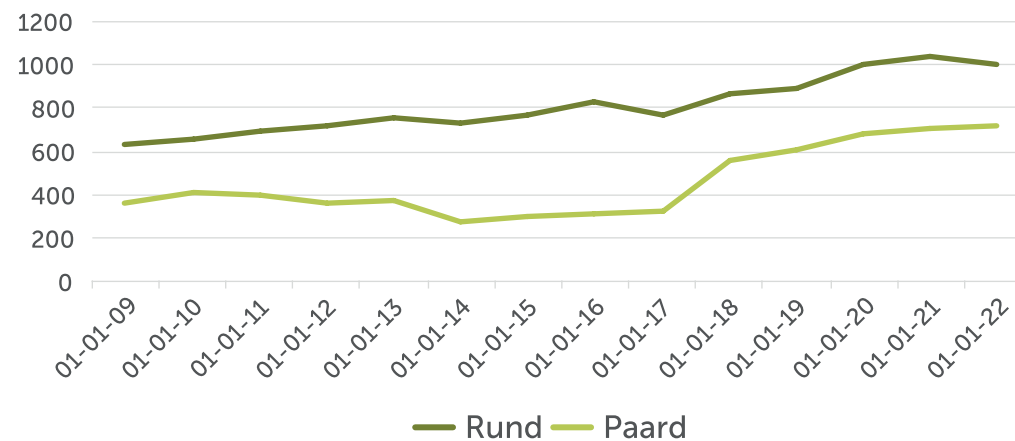
Verdeling runderrassen



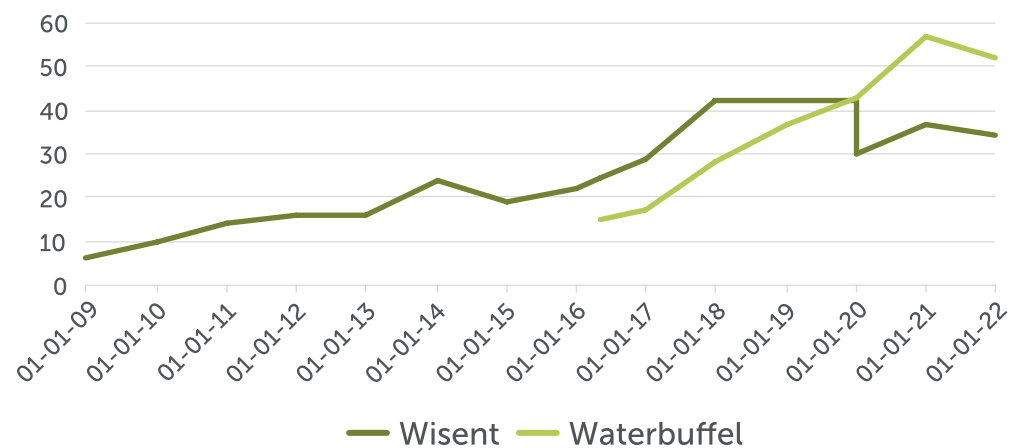
GALLOWAY	40%
SCHOTSE HOOGLANDER	31%
RODE GEUS	27%
SAYAGUESA	1%
HEREFORD	1%

Kuddeontwikkeling

Kuddeontwikkeling rund en paard



Kuddeontwikkeling wisent en waterbuffel



Friesland		
1	Duinen van Schiermonnikoog	Natuurmonumenten
Noord-Holland		
2	Geuzenbos Amsterdam	Havenbedrijf Amsterdam
3	Begrazingsgebieden Vattenfall Centrale Diemen	Vattenfall
4	Naardermeer	Natuurmonumenten
5	Diemerscheg (per april 2021)	Provincie Noord-Holland
Flevoland		
6	Horsterwold (per september 2021)	Staatsbosbeheer
Zuid-Holland		
7	Landtong Rozenburg	Gemeente Rotterdam
8	Broekpolder	Gemeente Vlaardingen
9	Klimaatbuffer IJsselmonde; Koedood Zone	ARK Natuurontwikkeling
10	Zuid-Polder	Gemeente Barendrecht
11	De Staart	Hoekschevaards Landschap
12	Kuipersveer	Diverse sponsors, bedrijven en particulieren
Gelderland		
13	Kleine Willemswaard	ARK Natuurontwikkeling
14	Munnikenland	Staatsbosbeheer
15	Heesseltse Uiterwaard (gestopt 31-12-2021)	Staatsbosbeheer
16	Afferdense en Deestse Waarden (per maart 2021)	Staatsbosbeheer
17	Beuningse uiterwaard & Weurtse uiterwaard	Staatsbosbeheer, Engie en Alliander
18	Gelderse Poort Noordoever (Bemmelse Waard, Konijnenwaard, Gendtse Waard, Klompenwaard en Sterrenschans)	Staatsbosbeheer

19	Gelderse Poort Zuidoevers (Groenlanden-complex, Erlecomse Waard, Millingerwaard),	Staatsbosbeheer
20	Loowaard (gestopt per 31-12-2021)	Staatsbosbeheer, Wienerberger en Moorlag
21	Wisenten Radio Kootwijk, Veluwe	ARK Natuurontwikkeling
Zeeland		
22	Slikken van de Heen	Stichting Het Zeeuwse Landschap
23	Oranjezon	Stichting Het Zeeuwse Landschap
24	Baalhoekschor (per mei 2021) & Verrebroekse Plassen (per november 2021)	Provincie Zeeland en Agentschap Natuur & Bos (BE)
Noord-Brabant		
25	Landgoed Pannenhoef	Brabants Landschap
26	Noordwaard	Gebr. Van Kessel B.V.
27	Groesplaat	Brabants Landschap
28	Diezemonding	Gemeente 's-Hertogenbosch
29	Kanaalpark	Gemeente 's-Hertogenbosch, i.s.m. Hof Eyghentijds
30	Maashorst	Staatsbosbeheer, i.s.m. St. Maashorst in Uitvoering
Limburg		
31	De Rug	Waterleiding Maatschappij Limburg (WML)
32	Rivierpark Maasvallei	Staatsbosbeheer
33	Roode Beek	Natuurmonumenten
34	Wormdal	Waterschap Limburg, Städtere-gion Aachen, Stadt Herzogenrath
35	Geuldal Stokhem	Natuurmonumenten
36	Meelenbroek	ARK Natuurontwikkeling
Duitsland		
37	Kitschbach	Gemeinde Waldfeucht



**OPDRACHTGEVERS
FREE NATURE 2021**







3

DESKUNDIGHEID



VOLOP INTERESSE IN KENNIS OVER BEGRAZING

In 2021 heeft FREE Nature maar liefst drie cursussen georganiseerd rondom het thema natuurlijke begrazing. Na diverse malen te zijn uitgesteld vanwege de coronapandemie, kon in het najaar van 2021 de cursus 'Natuurlijke begrazing in de Praktijk' weer worden gegeven. In totaal namen zestien personen met diverse achtergronden deel aan deze cursus. Deelnemers waren onder andere afkomstig van diverse terreinbeherende instanties, maar ook vanuit de provincies en natuurontwikkelingsorganisaties was er interesse in deze cursus. Gedurende vier dagen in september en oktober werden de deelnemers bijgespijkerd over natuurlijke begrazing. De cursus bestond iedere ochtend uit een theoretisch deel binnen, 's middags gevolgd door een praktisch deel buiten in het veld. Hierbij zijn de gebieden de Maashorst, Munnikenland, Noordwaard en Slikken van de Heen bezocht.

Voor de gemeente Doetinchem is er een meerdaagse begrazingstraining op maat georganiseerd voor haar medewerkers, aannemers en vrijwilligers. Hierbij hebben we ons specifiek gericht op de ontwikkelingen van diverse stadse begrazingsgebieden binnen de gemeentegrenzen. Op basis van de opgedane kennis gaat de gemeente samen met haar partners de komende tijd verder aan de slag om een nieuwe toekomstvisie voor haar gebieden op te stellen. Hierbij kijkt de gemeente niet alleen naar alle individuele gebieden,



Directeur/bestuurder Roeland Vermeulen ziet toe tijdens een van de jaarlijkse vangacties

maar ook overkoepelend naar de samenhang tussen de gebieden.

Ook voor vrijwilligers van de Waardgroep van de Kleine Willemswaard in Tiel is er, in opdracht van ARK Natuurontwikkeling, een begrazingscursus op maat georganiseerd. Centraal stond de vraag in hoeverre men ruimte kan bieden aan natuurlijke processen en begrazing in deze drukbezochte stadswaard. ARK Natuurontwikkeling voert tijdelijk het beheer over deze stadswaard, welke eigendom is van Rijkswaterstaat. De Waardgroep, een groep lokale vrijwilligers, zorgt ervoor dat de

beleving en het beheer ook in de periode nadat ARK het beheer heeft overgedragen, is verankerd in de streek. Zo werken we samen aan een duurzame toekomst.

MEERJARIG KUDDEBEHEERPLAN WISSENTEN IN DE MAASHORST 2022-2050

Na de evaluatie van het beheer in 2020, gaat de natuurontwikkeling op de Maashorst een nieuwe fase in. Het uiteindelijke doel is nog steeds een natuurkerngebied van zo'n 1500 hectare,

integraal begraasd door diverse soorten grote grazers. Om hier meer richting aan te geven is er met input van Staatsbosbeheer een kuddebeheerplan voor de lange termijn (tot 2050) opgesteld. Er is een duidelijk beeld geschetst volgens diverse scenario's en tijdspaden. Met toekomstige gebiedsuitbreidingen zullen de relatieve beheerkosten per hectare langzaamaan afnemen, terwijl er steeds meer ruimte ontstaat voor een natuurlijk opgebouwde kudde. Ook aan de beleving door de recreant is ruimschoots gedacht. In december is het conceptplan besproken met de beheerders van de Maashorst, waarna het plan begin 2022 definitief kan worden vastgesteld.

ONDERSTEUNING BEHEER OOSTVAARDERSPLASSEN

Net als voorgaande jaren heeft FREE Nature weer enige ondersteuning verzorgd voor Staatsbosbeheer op de Oostvaardersplassen. Dit onder andere met het geven van praktijkadviezen, hulp bij het kuddebeheer en ondersteuning tijdens de vangacties en verplaatsingen van diverse dieren. Zo is er een te tamme groep koniks in het naastgelegen Oostvaardersveld vervangen door een groep koniks uit de Oostvaardersplassen.

FRAMING UNTAMING

Natuurlijke begrazing is een aparte tak van sport. We verwilderen dieren, maar voor de wet zijn onze grazers gehouden dieren. De regelgeving is dan ook op de boerenpraktijk ingericht en



Natuurlijke begrazing is een aparte tak van sport

niet per definitie op vrijlevende grazers. Samen met andere natuur- en begrazingsorganisaties brengen we knelpunten in regelgeving, beleid en praktijk in beeld en zoeken we binnen de kaders van de wet naar praktische oplossingen.

Zo vormen we een gezamenlijk aanspreekpunt voor onder andere het ministerie van LNV. Aandachtspunten in 2021 waren onder meer de ontwikkelingen rondom de wolf. Moeten (terrein) beheerders bijvoorbeeld maatregelen nemen om grazers te beschermen? Dit wordt wel gevraagd van schapenhouders, maar we doen dit niet voor jaarrond grazende kuddes runderen, paarden of

wisenten. Uiteindelijk blijken goed ontwikkelde natuurlijke sociale kuddes een goede vorm van preventie. Ook hier geldt weer dat de aanwezigheid van zowel mannelijke als vrouwelijke dieren, een natuurlijke leeftijdsopbouw en natuurlijke sociale structuur (matriarchale structuur voor onder andere rund en wisent, natuurlijke harem en hengstengroepen voor wild levende paarden) in hoge mate bijdraagt.

Ook de nieuwe Animal Health Regulation (AHR) zorgde voor diverse gespreksonderwerpen. Eén van de aandachtspunten is de veranderde status van de wisent, welke volgens de nieuwe regelgeving

OUD-STAGIAIR JELLE AAN HET WOORD

“Tijdens de start van mijn opleiding bos- en natuurbeheer werd me al snel duidelijk dat de natuur in Nederland intensief beheerd wordt. Ik leerde hoe je een bos moet beheren door te dunnen en vegetaties in stand moest houden door te maaien. ‘Dit moet anders kunnen’, is wat ik dacht. Natuurlijke processen hebben de biodiversiteit immers over duizenden jaren gevormd en ontwikkeld. Mijn zoektocht begon tijdens mijn eerste stage in het Bosreservaten Programma, reservaten waar de mens een stapje terugdoet en de natuur bepaalt hoe zij zich uit. De waardevolle betekenis van grote herbivoren voor de natuur bleef hier echter achterwege, maar gelukkig kreeg ik de kans om dit bij FREE Nature te ontdekken. Weliswaar in de prachtige Maashorst.”

“Én wat een ontdekkingstocht is het geworden. Ik wilde graag weten wat de effecten zijn van grote herbivoren als wisenten, taoussen en Exmoorpony's op de vestiging van jonge bomen en struiken in de 'nieuwe natuur' van de Maashorst. Het is geweldig om met je eigen ogen te zien wat er geschetst wordt in theorieën uit boeken over begraasde landschappen. Eiken die buiten de bekken van grote herbivoren blijven door de bescherming van doorn- en stekelstruiken en berken die zich staande houden in het open veld, ook al word je soms te grazen genomen door een wisentstier met veel testosteron in de bol. Gelukkig word je niet als berk behandeld door

de wisenten als je in hetzelfde gebied onderzoek doet, maar als échte wilde dieren blijven ze wel op hun hoede. Eén van mijn mooiste ervaringen was dat de wisentkoeien, zo heten vrouwelijke wisenten nu eenmaal, in een kring om de kalfjes heen gingen staan toen ze me opmerkten. Een prachtig gezicht. Soms was ik ook iets minder blij, zoals met de taoussen. Bijvoorbeeld wanneer een koe met haar jonge kalf besloot mij eens rustig uit het plot te drijven en heerlijk anderhalf uur stond te grazen naast mijn uitrusting die ik nodig had voor mijn onderzoek. Of ik bijna in een ingestort konijnhol terecht kwam, wat was doorgezakt door de grote grazers. Doordat de grasmat nu doorbroken was en er open zand aan de oppervlakte kwam, vond een jonge eik hier echter wel alle ruimte die hij nodig had. Toen ik dichterbij kwam, zag ik dat de eik zwartig was. Dit bleken heel veel houtmieren te zijn, die meteen gebruik maakten van de jonge eik in een stuk land wat enkele jaren geleden gewoon nog kale landbouwgrond was. Op diezelfde voormalige landbouwgrond waande ik mij even in een nieuwe wildernis, waar de raven en zwarte spechten bijna elke dag wel van zich lieten horen. Waar je rondloopt tussen het grootste landzoogdier dat Europa rijk is. Dát is het mooie van wekenlang veldwerk doen midden in de begrazingskern van de Maashorst.”

“Inmiddels werk ik bij de Stichting ARK Natuurontwikkeling, waar FREE Nature ooit nog onderdeel van uitmaakte als de tak voor het kuddebeheer. Ik merk tijdens mijn nieuwe baan dat ik



Het sociale gedrag van de wisenten maakte indruk op stagiaire Jelle

enorm veel heb geleerd van mijn tijd tussen de grote herbivoren bij FREE. Mijn stage in de Maashorst zal ik dan ook nooit vergeten.”

gelijk wordt geschaard aan gedomesticeerd rund. Een wisent is echter een totaal ander dier; een internationaal bedreigde wilde diersoort behandel je in het dagelijks beheer anders dan een gedomesticeerde melkkoe. Een wisent neem je bijvoorbeeld niet zomaar even aan de hand mee! Gesprekken over de praktische uitwerking lopen nog en zullen in 2022 meer duidelijkheid verschaffen.

Samen met LTO en de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) zijn er eerste verkennende gesprekken gevoerd over de IBR- en BVD-vrije status voor Nederland, een lang gekoesterde wens van de runderexportsector. Voor het beheer van wildlevende runderen brengt deze status de nodige uitdagingen met zich mee. Europese regelgeving biedt enige ruimte voor uitzonderingen. Samen wordt bekeken hoe we deze ruimte zo optimaal mogelijk kunnen benutten om het werk voor beide partijen goed mogelijk te blijven maken.

FREE NATURE BLIJFT ONDERZOEKEN

FREE Nature vertelt mooie verhalen over hoe de natuur functioneert, welke rol natuurlijke begrazing hierin speelt en hoe dit alles in interactie met elkaar werkt. We kennen vele voorbeelden vanuit de praktijk en hebben een enorme ervaring en anekdotische kennis. Maar we willen onze verhalen ook graag hard maken. Dit doen we onder meer door studenten van hbo-instellingen en universiteiten een onderzoeksstage aan te bieden. Een van de best onderzochte natuur-



FREE Nature onderzoekt de interactie tussen grazers en houtige gewassen

gebieden is de Maashorst. In 2021 hebben zes studenten hier hun stage afgerond.

Belangrijk onderdeel van de onderzoeken op de Maashorst is de interactie tussen de grazers en de houtige gewassen. Student Jelle (Bos- en Natuurbeheer, Van Hall Larenstein) leverde een mooi onderzoeksrapport op waarin de beschermende rol van braam bij de overleving van diverse soorten bomen en struiken werd aangetoond. Opvallend was dat de meidoorn deze rol juist helemaal niet heeft. Studenten Bas en Carlijn (beide Bos- en Natuurbeheer, Van Hall Larenstein) deden juist onderzoek naar de vraat van wisenten

en tarossen aan houtigen. Met name soorten als eik en berk zijn veel aanwezig en worden dan ook op meerdere manieren benut.

Een ander belangrijk onderdeel op de Maashorst is de interactie tussen grazer en publiek. In eerste instantie toonde student Sander (Toegepaste Biologie, HAS Venlo) aan dat de tarossen niet of nauwelijks op het publiek reageren. Dit onderzoek is verder uitgebreid door studente Pam (Bos- en Natuurbeheer, Wageningen Universiteit). In haar onderzoek wist ze de voorspelbaarheid van het gedrag van de recreant te koppelen aan het overzicht wat de grazers op bepaalde locaties hebben,

“FREE Nature vertelt mooie verhalen over hoe de natuur functioneert, welke rol natuurlijke begrazing hierin speelt en hoe dit alles in interactie met elkaar werkt.”

evenals de trekroutes van de tarossen, en het risico op een actieve reactie van de grazers. Dit resulteerde in een risicoanalyse met kaarten waar potentiële knelpunten zitten. Voor de beheerders een zeer goede tool om te betrekken bij de verdere inrichting van het natuurgebied.

Gedurende de afgelopen jaren zijn er enkele dode wisenten als kadaver aangeboden in het kader van voeding voor aaseters. Bij de kadavers zijn steeds cameravallen geplaatst. Student Joep (Bos- en Natuurbeheer, Van Hall Larenstein) heeft bij twee van deze kadavers de aasetercyclus in beeld kunnen brengen. Zo zie je de raven direct op de kadavers afkomen. Merels gebruiken de kadavers op vele manieren, door het eten van insecten en hun larven of juist door er materiaal van weg te nemen. Opvallend was dat de tarossen op het moment dat de botten bloot komen te liggen, aan de botten beginnen te likken. Nemen ze zo mogelijk extra calcium tot zich?

In de Broekpolder bij Vlaardingen heeft studente Lisa (Bos- en Natuurbeheer, Wageningen Universiteit) gekeken naar het gebruik van water door

Schotse hooglanders. De Schotse hooglander heeft een nogal dikke ‘winterjas’, welke hij ook zomers grotendeels aanhoudt. Juist bij warm weer zie je deze runderen dan ook regelmatig en langdurig in het water staan om af te koelen. Dit is één van de voornaamste redenen waarom beheerders van bovenlopen van beeksystemen doorgaans liever niet met Schotse hooglanders begrazen. Om dit te testen werd er gedurende de zomer maanden gekeken naar hoe de dieren zich gedroegen en waar deze verkoeling zochten.

STUDENTEN ZIJN DE TOEKOMST

Met het aanbieden van een stageplek weet FREE Nature ieder jaar meerdere studenten te enthousiasmeren voor onze visie op natuur, maar uiteindelijk weten we op deze manier maar een deel van de studenten te bereiken. Steeds vaker worden medewerkers van FREE Nature gevraagd om een gastcollege te geven aan een universiteit of op het HBO. Iets wat wij met veel liefde doen.

IN DE MEDIA

Ook in 2021 heeft FREE Nature haar verhaal via diverse kanalen weten uit te dragen. Zowel het winterse als zomerse hoogwater leidde tot veel media-aandacht. Tijdens het winterse hoogwater startte FREE Nature samen met de Zoogdiervereniging de campagne ‘Blijf op de Dijk’ op. Niet alleen de grote grazers hebben in deze winterse periode een beperkt leefgebied, dit geldt ook voor tal van reeën, hazen, muizen en andere die-

ren. Hoe mooi de natuur ook is om te verkennen, juist in periodes van hoogwater is het fijn als men even wat afstand houdt, waar we het publiek met de campagne op hebben geattendeerd.

De winter vraagt sowieso om aandacht. Gaat het wel goed met de dieren? Moeten ze wel of niet worden bijgevoerd? Met ARK Natuurontwikkeling is er extra aandacht gegeven aan de grazers in de winter, hun aanpassingsvermogen en de manier waarop wij met onze dieren om gaan. In relatie tot hoogwater en de winterse omstandigheden, waren wij sowieso regelmatig te zien in diverse (lokale) media, op landelijke televisie bij onder meer het Jeugdjournaal en op sociale media. De diverse onderzoeksstages leveren een mooi overzicht over hoe de natuur werkt. Om dit verder uit te dragen, vragen wij de studenten om dit gezamenlijk in een blog of vlog te vertellen, zodat ook de omwonenden van de gebieden weten wat er in het veld allemaal speelt. Zo zijn er diverse blogs en vlogs geplaatst op de websites van FREE Nature en van de Maashorst.

In de zomer stond er een groot stuk in het NRC over de relatie tussen mens en natuur. Hoe verhouden wij mensen ons tot de grote grazers, kunnen we de dieren aaien of moeten we juist afstand houden? En wat te doen als ik toch een dier op mijn pad tegenkom? Diverse terreinbeheerders gaven aan erg blij te zijn met het stuk, om zo ook in hun eigen gebieden te kunnen laten zien hoe je als mens met wildlevende dieren om moet gaan.





4

WILDERNISVLEES



Veel klanten weten nog steeds de weg te vinden naar het wildernisvlees van FREE Nature. Toch is FREE Nature in eerste instantie geen vleesproducent. FREE Nature werkt aan de ontwikkeling van natuurgebieden en met name aan de rol van natuurlijke begrazing. Doordat we de populatie grazers beheren, is vlees een gevolg van onze werkwijze. Zo sturen we niet op het aantal te slachten dieren of op kwaliteit van het vlees. De natuur staat te allen tijde op één!

Hoewel we er niet op aan sturen, is het wildernisvlees wel van een unieke kwaliteit. De dieren leven jaarrond buiten en eten in die periode een rijk palet aan natuurlijke grassen, kruiden, takken, twijgen en nog veel meer. Dit proef je duidelijk terug in de smaak van het vlees. Het vetgehalte en de malsheid kunnen variëren: we slachten niet op het moment dat de dieren op hun vetst zijn of op de ideale leeftijd, maar op het moment dat de natuur aangeeft dat bepaalde dieren uit de kudde gehaald moeten worden.

FREE Nature heeft een trouwe schare klanten voor het wildernisvlees. De verkoop via de eigen webshop verloopt goed en onze klanten weten ons goed te vinden. Eén van de belangrijkste redenen voor onze klanten om het vlees te kopen, is het vrije leven van de dieren in de natuur. Dierwelzijn staat dan ook hoog in het vaandel.

Relatief gezien heeft FREE Nature meer vlees via de eigen kanalen afgezet ten opzichte van levering aan de reguliere handel. Onder andere door

Afhaalpunten wildernisvlees 2021
Noord-Holland
Dicks Badkamers, Haarlem
De Boswinkel, Amstelveen
Afhaalpunt Ouderkerk a/d Amstel
De Winkel Land en Boschzigt, 's-Graveland
Zuid-Holland
Wijnkoperij van den Hoogen, Den Haag
Ambacht (De Molen), Delft
Eten van Arie, Rotterdam
Natuurbezoekerscentrum Klein Profijt, Oud-Beijerland
Utrecht
Landgoed Oostbroek, Het Winkeltje, De Bilt
Koetshuis Stoutenburg, Stoutenburg
Bezoekerscentrum de Blauwe Kamer, Wageningen
Gelderland
Afhaalpunt Wijchen
Afhaalpunt Doorwerth
Het Aardappelpakhuis, Velp
De Horsterhof, Duiven
Afhaalpunt Nijmegen
Noord-Brabant
Hof Eyghentijds, Rosmalen
Limburg
Bezorgdienst Zuid-Limburg



Een van de redenen om het vlees te kopen, is het vrije leven van de dieren in de natuur



De dieren leven jaarrond buiten en eten een rijk palet aan grassen en meer

de aanwezigheid van dioxines en pcb's in diverse gebieden, lag het totale aanbod te slachten dieren dit jaar lager ten opzichte van voorgaande jaren. Desondanks weet FREE Nature een positief resultaat te noteren over het boekjaar 2021 (zie hoofdstuk financiën). Hiermee bevestigen we ons streven om ons werk van natuurbeheer en -ontwikkeling op zichzelf te laten renderen en niet afhankelijk te laten zijn van haar productiecapaciteit.

De aanwezigheid van dioxines en pcb's in diverse natuurgebieden baart ons nog steeds zorgen. Zoveel als mogelijk heeft FREE Nature bijgedragen aan de onderzoeken naar de verontreiniging van het vlees en naar de mogelijke oplossingsrichtingen onder regie van de NVWA. Hiervoor heeft FREE Nature meerdere dieren beschikbaar gesteld; geslachte dieren om metingen aan het vlees te verrichten, maar ook levende dieren om te onderzoeken of er methodes zijn om de gehaltes dioxines en pcb's in het vlees weer te laten afnemen. Dit wel altijd volgens de eigen welzijnsnormen, immers onze dieren zijn geen 'proefkonijnen'. De resultaten hiervan worden in 2022 verwacht.

GALLOWAY NAARDERMEER

Het vlees van de Galloways rondom het Naardermeer blijft een geliefd streekproduct. Tijdens een drietal verkoopdagen in het najaar van 2021, konden opnieuw vooraf bestelde versvleespakketten worden afgehaald. Het gedurende de

“FREE Nature heeft een trouwe schare klanten voor het wildernisvlees. Eén van de belangrijkste redenen voor onze klanten om het vlees te kopen, is het vrije leven van de dieren in de natuur.”

afgelopen jaren zorgvuldig opgebouwde klantenbestand, ontvangt enkele weken voor de verkoop een herinnering dat er weer besteld kan worden. De opbrengsten van het Galloway-vlees uit het Naardermeer vloeien direct terug in het kuddebeheer aldaar. Bezoek zeker eens www.gallowaynaardermeer.nl voor meer informatie.

Tijdens de verkoopdagen is FREE Nature-beheerder Wouter Slors aanwezig om al uw vragen te beantwoorden. Met veel liefde vertelt hij over de diversiteit van de graslanden, de ontwikkeling van de kuddes en de natuurgebieden. Dit terwijl we te gast zijn bij het bezoekerscentrum van Natuurmonumenten. Dichter bij de bron kan je als consument niet komen en je weet direct waar je het voor doet.

AFHAALPUNT HORSTERHOF

Een gezond voedselsysteem richt zich op voedselproductie voor de regio, binnen de ecologische draagkracht en in verbinding met mens en natuur. Dat is de visie van de boeren op De Horsterhof, een biologische tuinderij in de gemeente Duiven. Al ruim 40 jaar lang worden hier de lekkerste biologische groenten geteeld, zoals De Horsterhof vindt dat het hoort: zonder kunstmatige narigheden en in verbinding met de natuur.

Via groentepakketten, het zelfoogst-abonnement en de boerderijwinkel gaan de groenten rechtstreeks naar de klanten. Het hiermee ontstane contact stelt hen in staat mensen te vertellen en te laten zien dat je voedsel kunt produceren met respect voor natuur en milieu, zonder gif en kunstmest.

“Toen wij ons in 2020 aansloten bij De Horsterhof en als ondernemers startten in de boerderijwinkel, was een van onze eerste aandachtspunten het verbreden van het assortiment van de winkel. Zo gingen wij onder andere opzoek naar een aanbieder van vleesproducten ter aanvulling op ons assortiment. Voor ons is het van groot belang dat deze producten goed aansluiten bij ons assortiment van biologische groenten welke voornamelijk op De Horsterhof worden geteeld. Wij zochten dus naar vlees wat lokaal en op een ecologisch duurzame manier geproduceerd wordt.”



“Wat ons hierin het meest aanspreekt is dat de vleesproductie niet het doel is, maar een bijproduct van een veel belangrijker proces: het herstellen van ecosystemen.”

“Via ons netwerk werden we getipt op het wildernisvlees van FREE Nature. Hoewel het vlees geen biologisch keurmerk draagt, waren wij direct enthousiast over het verhaal achter het product. Wat ons hierin het meest aanspreekt is dat de vleesproductie niet het doel is, maar een bijproduct van een veel belangrijker proces: het herstellen van ecosystemen. Zo wordt vlees ook weer wat het hoort te zijn: een luxeproduct waarvan je de herkomst hoort te waarderen en spaarzaam mee om dient te gaan. Duurzamer dan dit wordt het niet!”

“Door alle maatregelen en beperkingen als gevolg van de coronapandemie, hebben we de samenwerking met FREE Nature destijds voor ons uit moeten schuiven, maar uiteindelijk zijn wij sinds 2021 een trots afhaalpunt voor wildernisvlees.”

Eddy Hutjes & Ciska Kriek

Eigenaren boerderijwinkel de Horsterhof





5

ORGANISATIE



Op personeelsgebied was 2021 een roerig jaar. De voortdurende coronacrisis begon zijn tol te eisen. Veel collega's zagen elkaar niet of nauwelijks en vergaderingen konden vrijwel uitsluitend online plaatsvinden. Het aantal gezamenlijke bijeenkomsten in 2021 was dan ook op één hand te tellen; een gezamenlijk diner in de zomer van 2021, de vrijwilligersdag in september, een teamtraining in oktober en de gezamenlijke jaarafsluiting in december.

VERTREK DIVERSE COLLEGA'S, WELKOM NAAR NIEUWE MEDEWERKERS

Om diverse redenen hebben we in 2021 afscheid genomen van diverse collega's. In totaal hebben we afscheid genomen van vier personen in diverse rollen. Jan en Laura bedankt voor jullie inzet, jullie rol tijdens het hoogwater in Limburg afgelopen zomer wordt zeker niet vergeten. Ook veel dank aan Baike en Sabine voor jullie inzet.

In het najaar van 2021 zijn Inge en Tom van start gegaan bij FREE Nature. Hartelijk welkom! Voor één medewerker gold dat hij een vaste aanstelling heeft gekregen.

BEDRIJFSMAATSCHAPPELIJK WERK EN TEAMBUILDING

Om meer zekerheden en veiligheid aan haar werknemers te bieden, is FREE Nature in 2021 de

Kern FREE Nature 2021	
Arjen Boerman	Beheerder/voorlichter en team wildernisvlees
Baike Popma (t/m juli)	Toezichthouder
Esther Linnartz	Beheerder/voorlichter en kuddeadministratie
Inge van der Horst (per augustus)	Toezichthouder
Jan Cuypers (t/m augustus)	Toezichthouder en kuddeadministratie
John de Groot	Financiële administratie
Laura Kuipers (t/m augustus)	Toezichthouder
Manon Willemstein	Beheerdervoorlichter
Marc Büchner	Beheerder/voorlichter en team wildernisvlees
Marijke van Rootselaar	Administratief medewerker en team wildernisvlees
Patrick van den Burg	Projectmanager
Roeland Vermeulen	Directeur-bestuurder
Sabine Wolters (t/m juli)	Beheerder/medewerker communicatie
Tanja de Bode	Projectmanager
Tom Büchner (per maart)	Toezichthouder
Wilbert Verriet	Kuddebeheerder
Wouter Deelen	Junior beheerder/voorlichter
Wouter Slors	Beheerder/voorlichter en verkoop Galloway Naardermeer

samenwerking aangegaan met het bedrijfsmaatschappelijk werk van 't Eiland. Mocht het nodig zijn, dan is er een onafhankelijke vertrouwenspersoon voor onze werknemers beschikbaar. Hiermee blijft FREE Nature als werkgever voldoen

aan de vragen en eisen die aan ons als werkgever gesteld worden.

Maar nog liever zorgen we er aan de voorkant voor dat medewerkers van FREE Nature goed

met elkaar communiceren. We zijn verdergegaan op de in 2020 ingeslagen weg met bureau Team4teams met betrekking tot de onderlinge communicatie. De afgelopen jaren heeft Team4teams ons reeds op weg geholpen met een traject via de 'schaal van samenwerking', via 'communicatiestijlen' en 'veilig kunnen werken', richting het onderling beter communiceren en samenwerken. In 2022 zal dit traject worden afgerond, maar nu al werpt dit zijn vruchten af.

ONTWIKKELING FUNCTIE-PROFIELEN EN START MANAGEMENT TEAM

Sinds haar oprichting in 2007 is FREE Nature een platte organisatie geweest. In de praktijk betekende dit dat veel medewerkers verantwoordelijk zijn voor zijn of haar eigen projecten en dat van iedere collega min of meer dezelfde kwaliteiten worden verwacht. De afgelopen jaren is FREE Nature een traject in gegaan om medewerkers meer vanuit hun kracht te laten werken. Niet alleen vraagt dit om het verbeteren van de onderlinge samenwerking, ook heeft dit in 2021 geleid tot het opstellen van functieprofielen en de oprichting van een managementteam.

Voor medewerkers van FREE Nature zorgt dit zowel voor een beter toekomstperspectief (wat zijn mijn ontwikkelmogelijkheden?), als voor een duidelijker takenpakket. Met deze stap, passend bij de groei die we de afgelopen jaren hebben doorgemaakt, zorgen we ervoor dat FREE Nature

toekomstbestendig is.

CORONA, VERZUIM EN VERLOF

Gedurende het jaar zijn er meerdere medewerkers tijdelijk uitgevallen vanwege een coronabesmetting. Doordat de achtervang per collega vooraf geregeld is, heeft dit niet tot verdere arbeidsproblematiek geleid.

Door het jaar heen was er sprake van divers ziekteverzuim en verlof. Het verzuimpercentage lag wel iets hoger ten opzichte van voorgaande jaren. Werkzaamheden konden in de meeste gevallen worden opgevangen door inzet van collega's, vaak op basis van vrijwillige overuren. Waar dit niet mogelijk was werd er een beroep gedaan op inhuurkrachten.

VRIJWILLIGERS

Toen ons land medio zomer weer van het slot ging, nam de hoop op het kunnen organiseren van een nieuwe vrijwilligersdag toe. Wat zou het mooi zijn om na twee jaar weer eens met z'n allen op pad te kunnen.

Op 17 september 's middags verzamelden we met ruim 50 vrijwilligers in de Stadswaard in Nijmegen. Na een korte wandeling door de uiterwaarden kwamen we aan op de Waalkade, waar de Pannenkoekenboot al op ons lag te wachten. Ruim 1,5 uur voeren we gezellig lang de oevers van de Gelderse Poort en konden we vanaf het



Planten en dieren profiteren van natuurlijke begrazing

water genieten van onze koniks, Galloways en rode geuzen, maar vooral ook van de mooie landschappen die in hun kielzog zijn ontstaan. Terug aan wal werd ingezet op een stevige wandeling door de uiterwaarden met een gezellige barbecue tot besluit.

Helaas lukt het ons nog niet om alle vrijwilligers



Student Kay

bij elkaar te krijgen. Hoewel alles coronaproof werd georganiseerd, blijft een deel van de mensen extra voorzichtig. Met degenen die niet aanwezig konden zijn, hebben onze beheerders op een ander moment contact gelegd.

We bedanken alle vrijwilligers voor hun geduld en tomeloze inzet! Graag zien we jullie in 2022 terug

voor ons vijftienjarig bestaan!

Op de Maashorst worden dit jaar diverse trainingen voor de vrijwillige Maashorst Rangers georganiseerd. Op 9 juli vond er een algemene training plaats over het doel van begrazing in samenwerking met Stichting Taurus en Stichting Natuurverenigingen de Maashorst. Een tweede training op 1 september verzorgd door FREE Nature ging specifiek over het beheer, leefwijze en nut van de wisent.

MEELOPEN IN DE PRAKTIJK: MBO STUDENT KAY AAN HET WOORD

“Als student Bos- en Natuurbeheer (Yuverta, Velp) heb ik de wondere wereld van kuddebeheer bij FREE Nature mogen ontdekken. Ik liep tien weken zij-aan-zij met Marc Büchner om de pracht van dit vak te ervaren. We telden en controleerden Rode Geuzen en koniks. We transporteerden Schotse hooglanders naar het Horsterwold, omdat ze daar een nog geen actieve stier hadden die voor nageslacht zorgde. We zorgden dat de uiterwaarden in Afferden en Deest een nog idyllischere uitstraling kregen door het verwijderen van vele meters oude boerenrasters. Handen uit de mouwen dus!”

“Maar in contrast had ik ook veel tijd voor rust en ontwikkeling van kennis. Zo heb ik nooit mooiere momenten beleefd, dan de keren waarop ik na een lange zoektocht door de uiterwaarden de kudde zag staan en een tijd tussen de koniks liep

“Ik heb een prachtige tijd beleefd tijdens mijn stage en zou me geen mooiere of meer diverse baan kunnen bedenken dan kuddes beheren voor deze unieke organisatie.”

om het gedrag te bestuderen. Of het moment dat ik mocht beleven waarop de hele kudde aan kwam snellen toen een jaarling per ongeluk bij de verkeerde harem stond en in paniek begon te hinniken. Of hoe de leidhengsten van twee verschillende harems steigerden om elkaar te imponeren: een schouwspel waar ik voorheen alleen van gedroomd had. Daarnaast heb ik veel bewondering voor alle medewerkers van FREE Nature gekregen. De manier waarop een vangactie voorbereid wordt en de ervaring en technieken die de medewerkers toepassen om een wild rund van 600 kilo, beheerst te laten doen wat je in je hoofd hebt, en de rust die hierbij gepaard gaat.”

Gewapend met camera trekt onze vrijwilligster Kitty Peters dagelijks haar achtertuin in. Vanaf huis steekt ze regelmatig voor dag en dauw of 's avonds laat, de dijk over. Op zoek naar leven, naar verwondering van natuur en beestjes in haar Gendtse Polder. Sinds de komst van FREE Nature en de samenwerking met Staatsbosbeheer vindt ze de polder met jaarrondbegrazing een stuk fotogenieker. Een vos, wilde zwijnen en natuurlijk ook dartelende veulens en grote kudde legt ze vast op plaat.

In de polder heeft ze haar favoriete plekjes, waar ze graag gaat zitten en die ze met mooi licht fotografeert. Maar ook met storm en regen is ze er regelmatig. Kitty startte een Facebookgroep met de naam 'Gendtse Genietmomentjes' waar ze, samen met steeds meer anderen, foto's van de natuur in Gendt plaatst. En met groot succes: 1200 leden vinden dit leuk! Maar ook in de vrijwilligers-appgroepen van FREE Nature plaatst ze met regelmaat mooie foto's en deelt ze bijzondere waarnemingen.

Toen FREE Nature in 2018 in Gendt begon met de kudde was Kitty er al bij. In het begin vond ze de rode geuzen nog eng. Grote stieren, koeien die renden en soms onverwachts ergens opdoken waar zij ze niet verwachtte. Inmiddels kent ze alle dieren en kent ze het gedrag van de dieren. Ze herkent afwijkend gedrag en gaat wekelijks met toezichthouder Inge op diercontrole. Kitty is erg betrokken bij FREE Nature en wij zijn daarom erg blij met haar. Kitty controleert ook de kudde



Vrijwilligster Kitty Peters

IN GESPREK MET VRIJWILLIGER KITTY PETERS

Enkele foto's
gemaakt door Kitty



in Bemmelen en de Klompenwaard en slaat menig kram in de palen. Altijd enthousiast en met een glimlach is ze bij alle vangacties in de Gelderse Poort. Ze is een gewaardeerde hulp.

Sinds kort geeft Kitty ook excursies in onze natuurgebieden. Ondersteund door de IVN Natuurgids cursus doet ze dat met flair. Spannend vindt ze het nog wel, maar: "Als ik het niet meer weet, kan ik altijd tussen de paarden en koeien

gaan staan. Dan komt er altijd iets leuks uit". Is het niet in algemeen beschaafd Nederlands, dan is het op zijn plat Gendts dialect. Appjes van Kitty moesten we in het begin wel twee keer lezen, om het Gendts te leren snappen, maar dat maakt het ook leuk. Om u een indruk te geven, hier een kort citaat van Kitty:

"Ik kreeg de vroag ofdak ok nog poar ploatjes had veur bij ut stukskuh. Nou da was bes ekkus lastig uutzukuh, wak de beste of de mojste foto vien? Heb un poos getwiefeld, mar goe, uiteindelijk ist Gemma ien un statige relaxmodus geworde, 1 van un hengste met de pote hoog ien de luch en lk het dr ok nog ene van un merrie die un hengst te verstoan gif dattie op mot zoute... Dies ien ieder geval keigaaf, al zeg ik ut eiges. Kieke gullie marrus waj dr van vien!"





RAAD VAN TOEZICHT/ GOVERNANCE

FREE Nature heeft een Raad van Toezicht (RvT) welke op 31 december 2021 bestond uit vijf personen die onbezoldigd hun werkzaamheden verrichten. In 2021 kwam de Raad van Toezicht viermaal bijeen en sprak daarbij onder andere over organisatieontwikkeling, acquisitie en communicatiestrategie. In verband met de coronapandemie vonden meerdere bijeenkomsten online plaats. De Raad van Toezicht keurt jaarlijks de jaarcijfers van FREE Nature en stelt de begroting vast voor het daaropvolgende boekjaar. Een investeringsagenda is hier onderdeel van. Middels kwartaalmemo's wordt de Raad van Toezicht op de hoogte gehouden van het reilen en zeilen binnen de organisatie. Vanwege de pandemie was het in 2021 niet mogelijk om leden van de Raad van Toezicht aan te laten schuiven bij beheerdersoverleggen van FREE Nature. Wel was er op diverse vlakken contact tussen de Raad van Toezicht en de medewerkers. Tevens was er een vertegenwoordiger vanuit de Raad van Toezicht aanwezig tijdens de vrijwilligersdag. Zo wordt uitwisseling tussen de RvT en het werkveld bevorderd.

In september nam mevr. Marja van der Tas afscheid van FREE. Gedurende bijna 8 jaar was zij voorzitter van de RvT. De voorzittersrol wordt sindsdien op interim-basis ingevuld door de heer Wim van Gelder. Graag bedanken we Marja voor haar vele jaren vol enthousiasme én inzet. Eén

De samenstelling van de Raad van Toezicht per 31-12-2021			Hernoembaar
Wim van Gelder	Waarnemend voorzitter per 28-09, Lid/audit cie.	Voormalig commissaris van de Koningin Provincie Zeeland	1-01-2025
Herbert Prins	Lid/Vicevoorzitter	Emeritus Hoogleraar Ecologie Wageningen Universiteit	1-01-2022
Dianne Nijland	Secretaris	Programmamanager Veluwe op 1, bij adviesbureau P2	1-04-2023
Frits Spangenberg	Lid	Macro-socioloog; oprichter Motivation; onafhankelijk adviseur en publicist	12-05-2025
Georgette Leltz	Lid	Programmadirecteur Nationaal Park Hollandse Duinen	1-09-2022

van de hoogtepunten vond ieder jaar weer plaats tijdens onze jaarafsluiting vlak voor de kerstdagen, waarbij ze ons steeds weer wist te verrassen met een mooie toespraak. Maar ook haar aandacht voor alle mensen die bij FREE Nature betrokken zijn is zeer gewaardeerd. Trouw was ze ieder jaar aanwezig tijdens onze vrijwilligersdag waar ze met iedereen een praatje probeerde te maken en met plezier assisteerde bij de barbecue. Nadat we eerder al persoonlijk van Marja afscheid hebben genomen, willen we haar ook graag via deze weg nogmaals bedanken. We gaan elkaar vast en zeker nog eens ontmoeten!





7

FINANCIËN



FREE Nature sloot het boekjaar 2021 af met een positief resultaat van €44.852,-. Na een beoogde opname uit de bestemmingsreserve ten behoeve van de ontwikkeling en uitvoering van de communicatiestrategie en een voorfinanciering voor het begrazingssymposium 2022, nam het resultaat toe tot €63.813,-. Hiermee is het negatieve jaar 2020, waarin FREE Nature voor het eerst in tien jaar rode cijfers schreef, gekeerd en kunnen er opnieuw zwarte cijfers gepresenteerd worden.

Het positieve resultaat komt in eerste instantie ten bate van de continuïteitsreserve, welke momenteel 129% van de jaarlijkse vaste kosten bedraagt ten overstaan van de door de Raad van Toezicht op 14 december 2021 vastgestelde begroting 2022. Maximaal toegestaan is 150%. Een verwachte personele toename komende jaren zorgt voor een verwachte absolute toename van de vaste kosten en daarmee daling van het niveau van de bestemmingsreserve.

Op 31 december 2021 bedroeg de bestemmingsreserve van FREE Nature € 54.575,-. Medio 2022 worden enkele opnames uit de bestemmingsreserve voorzien.

Was de verkoop van levende dieren en wildernisvlees gezamenlijk in de periode 2017 – 2019 nog verantwoordelijk voor gemiddeld 27% van de opbrengsten, is er nu een duidelijke afname van de afhankelijkheid van de verkoop van dieren zicht-

	werkelijk 2021	begroot 2021	werkelijk 2020
Baten			
opbrengst (kudde)beheer	€ 868.004	€ 791.064	€ 774.289
opbrengst levende dieren	€ 6.312	€ 25.000	€ 2.192
opbrengst (wildernis)vlees	€ 226.931	€ 216.600	€ 212.812
opbrengst cursussen	€ 21.781	€ 8.650	€ –
opbrengst advisering/ eenmalig opdrachten	€ 96.251	€ 53.840	€ 94.559
TOTAAL BATEN	€ 1.219.280	€ 1.095.154	€ 1.083.852
Lasten			
kosten (kudde)beheer	€ 472.388	€ 381.337	€ 458.690
kosten verkoop (wildernis)vlees	€ 89.560	€ 101.600	€ 95.968
cursuskosten	€ 7.938	€ 4.872	€ 1.196
kosten advisering/ eenmalig opdrachten	€ 59.074		p.m.
organisatiekosten	€ 543.358	€ 587.910	€ 562.707
overige kosten	€ 2.111	€ 4.500	€ 11.831
TOTAAL LASTEN	€ 1.174.428	€ 1.080.219	€ 1.130.391
Resultaat	€ 44.852	€ 14.935	€ -46.539
Opname bestemmingsreserve communicatiestrategie	€ 15.750	€ 27.000	€ 27.000
Opname bestemmingsreserve symposium	€ 3.211		
NETTO RESULTAAT	€ 63.813	€ 41.935	€ -19.539

Geconsolideerde staat van Baten en Lasten

baar, waarbij er desondanks nog steeds zwarte cijfers geschreven kunnen worden. Enerzijds is dit het gevolg van de dioxineproblematiek, anderzijds sluit dit aan bij het feit dat we primair een natuurorganisatie zijn en geen vleesleverancier.

Voor het eerst sinds enkele jaren konden er weer inkomsten gerealiseerd worden middels het geven van begrazingscursussen. Voorgaande jaren gingen deze om meerdere redenen niet door. In 2020 was de coronapandemie hier een belangrijke belemmering voor. Naast de reguliere cursus zijn er in 2021 twee cursussen op maat verzorgd. Ook de opbrengsten van eenmalige opdrachten vielen in 2021 hoger uit dan begroot. Nieuw is het uitsplitsen van kosten verbonden aan eenmalige opdrachten, wat meer inzicht geeft in de totale bedrijfsvoering.

Aandachtspunt blijft de post vervoerskosten, als onderdeel van de organisatiekosten. Investeringen enerzijds in het wagenpark werden grotendeels tenietgedaan door de ook in 2021 stijgende brandstofkosten. Een trend die zich ook in de komende jaren lijkt voort te zetten.

Samen met de Raad van Toezicht worden jaarlijks de financiële risico's en daarmee gepaard gaande investeringsruimte besproken.

Als stichting heeft FREE Nature geen winstoogmerk.

	31-12-20	31-12-19
ACTIVA		
Materiële vaste activa	€ 163.950	€ 165.622
Deelnemingen	€ 100	€ 100
Vlottende activa		
Vorraden wildernisvlees	€ 3.914	€ 8.751
Vorderingen en overlopende activa	€ 190.589	€ 199.094
Liquide middelen	€ 366.887	€ 312.178
TOTAAL	€ 725.440	€ 685.745
PASSIVA		
Eigen vermogen		
continuïteitsreserve	€ 517.524	€ 453.711
Bestemmingsreserves		
Bestemmingsreserves	€ 54.575	€ 73.536
Kortlopende schulden en overlopende passiva	€ 153.341	€ 158.498
TOTAAL	€ 725.440	€ 685.745

Geconsolideerde balans



COLOFON

Het 'Jaarverslag 2021 FREE Nature' is een uitgave van FREE Nature

Tekst: Roeland Vermeulen en medewerkers FREE Nature

Redactie: Roeland Vermeulen, Janneke Razenberg en Marijke van Rootselaar

Foto's: Archief FREE Nature

Ontwerp: Bas Reijnen, Nijmegen

FREE Nature
De Balmerd 4
6641 LD Beuningen
Nederland

+31 (0)6 20 44 68 30

www.freenature.nl
www.wildernisvlees.nl
info@freenature.nl

Rabobank NL30 RABO 0123 607 973
KvK 0917 2686
BTW NL8184.91.309.B.01

Alles uit deze uitgave mag worden overgenomen, mits juist geciteerd

© FREE Nature, juni 2022

*Algemeen Nut
Beogende Instelling*

ANBI

